

LIETUVOS BANKAS
EUROSISTEMA

TEMINIŲ STRAIPSNIŲ SERIJA

2018 m. Nr. 17

LIETUVOS IR KITŲ BALTIJOS ŠALIŲ VALDŽIOS SEKTORIAUS FINANSŲ TVARUMAS

Lietuvos ir kitų Baltijos šalių valdžios sektoriaus finansų tvarumas

Gintarė Zelionkaitė, Vaidotas Tuzikas

© Lietuvos bankas, 2018

Leidžiama perspausdinti švietimo ir nekomerciniais tikslais, jei nurodomas šaltinis.

Pateikiama autorių nuomonė gali nesutapti su oficialia Lietuvos banko pozicija.

Jei nenurodyta kitaip, remiamasi duomenimis, paskelbtais iki 2017 m. rugpjūčio 31 d.

Adresas

Gedimino pr. 6

LT-01103 Vilnius

www.lb.lt

info@lb.lt

Santrumpos

ES	Europos Sąjunga
EK	Europos Komisija
BVP	bendrasis vidaus produktas
„Sodra“	Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos

Turinys

Santrauka	3
Summary	4
Baltijos šalių valdžios sektoriaus finansų tvarumo vertinimas	5
Valdžios sektoriaus finansų tvarumas: apibrėžimas ir rodikliai	5
Baltijos šalių senatvės pensijų sistemos	6
Prognozuojamos Baltijos šalių senatvės pensijų išlaidos	7
Pensijų išlaidų ir BVP santykio raidą Baltijos šalyse lemiantys veiksniai	10
Alternatyvūs Lietuvos pensijų išlaidų raidos scenarijai	13
Išvados	15
Literatūra	16

Nagrinėjant valdžios sektoriaus finansų tvarumo rodiklių įverčius, matyti, kad Lietuvos valdžios sektoriaus finansų tvarumas vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu vertinamas prasčiau nei toks Latvijos ar Estijos rodiklis. Prastesnį vertinimą lemia didesnis su visuomenės senėjimu susijusių išlaidų, kurių didžiausią dalį sudaro pensijų išmokos, poveikis. Vis dėlto į ankstesnius valdžios sektoriaus finansų tvarumo vertinimus nebuvo įtraukti 2016 m. patvirtinti Lietuvos valstybinio socialinio draudimo sistemos pakeitimai, įsigaliojantys 2017–2018 m. Įtraukus juos, senatvės pensijų išlaidų raida Lietuvoje tampa panaši į raidą kitose Baltijos šalyse, taigi ir fiskalinio tvarumo vertinimas, atsižvelgus į šiuos pokyčius, turėtų supanašėti.

Senatvės pensijų išlaidų ir BVP santykio raidą ilguoju laikotarpiu lemia valstybių pasirinktas pensijų sistemos modelis, demografiniai bei makroekonominiai veiksniai. Visose Baltijos šalyse su visuomenės senėjimu susiję demografiniai pokyčiai senatvės pensijų išlaidoms darys didinamąjį poveikį. Tačiau jį ilguoju laikotarpiu atvers mažėjantis pensijų sistemos dosnumas, ilginamas pensinis amžius, didėjantis užimtumo lygis. Tai lems, kad senatvės pensijų išlaidų ir BVP santykis visose Baltijos šalyse iki 2060 m. sumažės.

Nors vertinant formaliu požiūriu – pagal finansinius srautus – visų Baltijos šalių pensijų sistemos ilguoju laikotarpiu gali atrodyti tvarios (iki 2060 m. pensijų išlaidų ir BVP santykis sumažės), nemažų abejonių kyla dėl pagrindinio tvarumą užtikrinančio veiksnio, t. y. mažėjančio vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykio. Jis rodo reikšmingai mažėsiantį pensijų sistemos dosnumą ir nepakankamą senatvės pensijų adekvatumą. Valdžios sektoriaus finansų tvarumo vertinimas, neatsižvelgiant į pensijų sistemos adekvatumą, būtų pernelyg siauras ir ribotas, nes ypač maža vidutinė pensija, palyginti su vidutiniu darbo užmokesčiu, gali neigiamai paveikti paskatas dalyvauti socialinio draudimo sistemoje, todėl gali būti imamas kitokių priemonių pensijoms didinti, o tai keltų riziką ir fiskaliniam tvarumui. Jei pasitvirtintų dėl politinės rizikos labiausiai tikėtinas nekintančios, palyginti su dabartine, senatvės pensijų pakeitimo normos scenarijus, valdžios sektoriaus finansų tvarumas Lietuvoje greičiausiai būtų prastesnis, nei matyti iš EK pateikiamo tvarumo įverčio, o tai rodytų būtinybę imtis fiskalinį ir socialinį tvarumą užtikrinančių priemonių.

Alternatyvūs Lietuvos pensijų išlaidų ir BVP santykio raidos scenarijai rodo, kad tam tikros priemonės leistų bent iš dalies atsverti visuomenės senėjimo poveikį. Visi nagrinėjami demografiniai scenarijai rodo, kad visuomenė Lietuvoje ilguoju laikotarpiu neišvengiamai senės, t. y. vyresnio amžiaus gyventojų grupė bus vis didesnė, palyginti su darbingo amžiaus gyventojų grupe. Tai skatins vis didesnę biudžeto pajamų dalį skirti senatvės pensijoms ir neigiamai veiks pirmosios pakopos pensijų pakeitimo normas. Tokios priemonės, kaip darbo rinkos aktyvumo didinimas, užimtumo skatinimas ir pensinio amžiaus ilginimas, galėtų padidinti Lietuvos pensijų sistemos tvarumą ilguoju laikotarpiu.

Summary

The analysis of estimates of sustainability indicators of general government finances shows that the mid-to-long term risk to the sustainability of Lithuania's general government finances is higher than the respective risk for Latvia or Estonia. The lower score results from the impact of ageing-related expenditure, the bulk of which goes towards pension benefits. However, the previous estimates of sustainability indicators of general government finances do not take into account the changes to Lithuania's state social insurance system, which were adopted in 2016 and will come into effect in 2017 and 2018. The analysis shows that when taking into account these changes, the evolution of old-age pension expenditure in Lithuania becomes more aligned with the expected developments in other Baltic countries hence the country's fiscal sustainability score should become similar as well.

Long-term developments in the ratio of old-age pension expenditure to GDP are driven by demographic factors, factors stemming from pension arrangements as well as the country's macroeconomic situation. Population ageing-related factors will put upward pressure on pension expenditure in all three Baltic countries in the long term. This impact, however, will be offset by the decreasing generosity of the pension system, the rising retirement age and the increasing employment rate. As a result, the old-age pension expenditure-to-GDP ratio will decrease by 2060 in all Baltic states.

Even though the situation of pension systems of all Baltic countries may look sustainable in the long term from a formal point of view, i.e. when measured in terms of financial flows (the ratio between pension expenditure and GDP will decrease by 2060), the key factor underlying sustainability, i.e. the decreasing ratio of the average pension to the average wage, raises serious doubts. This ratio implies a substantial future decrease in the generosity of the pension system and insufficient adequacy of old-age pensions. The assessment of fiscal sustainability, which disregards the adequacy of the pension system, is too narrow and limited. The anticipated low old-age pension-to-average wage ratio might act as a deterrent to participation in the social insurance system. Therefore, the authorities would likely end up seeking resources to increase pensions, which would undermine fiscal sustainability. In a scenario which implies no change in the old-age pension replacement rate from its current level and which looks the most feasible due to political risks, Lithuania's fiscal sustainability score is likely to be lower than estimated by the European Commission, which points to the need to take measures that could ensure fiscal and social sustainability.

The alternative scenario analysis of Lithuania's pension expenditure-to-GDP ratio indicates that some measures could partly offset the effect of ageing. The analysis of various demographic scenarios indicates that population ageing is inevitable in Lithuania, i.e. the proportion of older persons in the population will increase compared to the proportion of the working age group. This implies that an increasing share of the budget will have to be allocated for old-age pensions and that the replacement rates of the first pillar pensions will be negatively affected. Such measures as increasing labour market activity, promoting employment, and raising the retirement age could increase sustainability of Lithuania's pension system in the long term.

Baltijos šalių valdžios sektoriaus finansų tvarumo vertinimas

Viešųjų finansų tvarumo problema pasidarė ypač aktuali, 2008 m. kilus pasaulinei ekonomikos ir finansų krizei. Daugelio Europos valstybių skolos ir BVP santykis gerokai padidėjo, o visos ES valdžios sektoriaus skolos ir BVP santykis 2007–2014 m. padidėjo beveik 30 proc. punktų (iki 87 %). Dabartinėje mažos infliacijos ir nedidelio ekonomikos augimo aplinkoje, ypač euro zonoje, palankių skolai mažinti aplinkybių nėra daug: nedidelis ekonomikos augimas nesudaro galimybės skolos ir BVP santykiui mažėti greičiau, o vidutiniu laikotarpiu sukaupti ir išsaugoti skolos santykio mažėjimą spartinančius pirminio balanso perviršius gali būti nelengva dėl visuomenės senėjimo lemiamų išlaidų (European Commission 2015a).

Viešųjų finansų (arba fiskalinis) tvarumas ekonominio pobūdžio literatūroje apibūdinamas kaip valdžios sektoriaus mokumas vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu. Iš esmės tai reiškia, kad valstybės pasirinkta vykdyti fiskalinė politika gali būti vykdoma ir toliau, nėra poreikio jos keisti vengiant valdžios sektoriaus skolos ir BVP santykio neapibrėžto didėjimo ilguoju laikotarpiu. Pažymėtina, kad tvarūs viešieji finansai neparodo tam tikroje valstybėje vykdomos fiskalinės politikos optimalumo, t. y. neleidžia atsakyti į klausimą, ar vykdoma fiskalinė politika teikia didžiausią naudą, o jos vykdymo sąnaudos yra optimalios. Remdamasi tokiu fiskalinio tvarumo apibrėžimu, EK skaičiuoja ir viešai skelbia fiskalinio tvarumo rodiklius S0, S1 ir S2. Viešųjų finansų tvarumo rizikai įvertinti trumpuoju laikotarpiu skaičiuojamas S0 rodiklis, apimantis svarbius makroekonominis ir finansinius rodiklius, atskleidžiančius valstybės finansų sektoriaus ir valstybės konkurencingumo padėtį, rodiklis S1 leidžia įvertinti valdžios sektoriaus finansų tvarumą per artimiausius 15 m., o S2 – neapibrėžtai ilgu laikotarpiu.

Iš naujausioje viešųjų finansų tvarumo apžvalgoje EK pateikiamų S0, S1 ir S2 rodiklių įverčių matyti, kad Lietuvos viešųjų finansų tvarumas vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu vertinamas prasčiau nei toks Latvijos ar Estijos rodiklis. Lietuvos viešųjų finansų tvarumo rizika vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu vertinama kaip vidutinė, Latvijos ir Estijos – kaip maža. Prastesnis vertinimas daugiausia grindžiamas numatomu didesniu nei kaimyninėse valstybėse su senėjimu susijusių išlaidų didėjimu ir dėl to susidarysiančiu didesniu spaudimu socialinės apsaugos sistemai, daugiausia pensijų išlaidoms. Trumpuoju laikotarpiu trijų Baltijos šalių viešiesiems finansams netvarumo rizikos neturėtų kilti. Šiame straipsnyje išsamiau nagrinėjamos Lietuvos, Latvijos ir Estijos pensijų sistemos ir veiksniai, lemiantys skirtingą viešųjų finansų vertinimą tvarumo požiūriu.

Valdžios sektoriaus finansų tvarumas: apibrėžimas ir rodikliai

Viešųjų finansų (fiskalinis) tvarumas ekonominio pobūdžio literatūroje apibrėžiamas kaip valdžios sektoriaus mokumas vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu, t. y. tokia padėtis, kai esamų ir būsimų išlaidų diskontuotoji vertė yra ne didesnė už esamų ir būsimų pajamų diskontuotąją vertę. Remdamasi tokiu fiskalinio tvarumo apibrėžimu, EK skaičiuoja ir viešai skelbia fiskalinio tvarumo rodiklius S0, S1 ir S2. Siekiant įvertinti viešųjų finansų tvarumo riziką trumpuoju laikotarpiu, skaičiuojamas rodiklis S0, apimantis svarbius makroekonominis ir finansinius rodiklius, rodančius valstybės finansų sektoriaus ir jos konkurencingumo padėtį. Rodikliai S1 ir S2 apibrėžiami kaip vidutinio ir ilgojo laikotarpio valdžios sektoriaus finansų tvarumo rodikliai. S1 parodo, kiek iš viso reikia sumažinti ar padidinti struktūrinį pirminį valdžios sektoriaus balansą per artimiausius penkerius metus, kad per 15 m. (iki 2031 m., jei pirmi prognozuojamojo laikotarpio metai yra 2016 m.) būtų pasiektas 60 proc. BVP sudarančios skolos lygis. Rodiklis S2 parodo tokį struktūrinio pirminio valdžios sektoriaus balanso pokytį, kurio reikia, kad skolos ir BVP santykis ilguoju laikotarpiu būtų pastovus. Abu rizikos rodikliai apima ir papildomas, su amžiumi susijusias, pajamas ir išlaidas (European Commission 2016). Sprendžiant iš naujausioje viešųjų finansų tvarumo apžvalgoje EK pateikiamų S0 rodiklio įverčių, trumpuoju laikotarpiu trijų Baltijos valstybių viešiesiems finansams netvarumo rizikos neturėtų kilti. Todėl toliau išsamiau aptariamas tik rodiklių S1 ir S2 vertinimas.

Tvarumo rizikos rodiklių S1 ir S2 aiškinimas priklauso nuo to, į kurią iš trijų galimų rizikos kategorijų patenka apskaičiuota valstybės rodiklio reikšmė ir nuo ją lemiančių veiksnių. EK taikomos rizikos kategorijos ir jas atitinkantys rodiklių reikšmių intervalai (European Commission 2016) pateikiami 1 lentelėje. Primintina, kad mažos rizikos kategorija rodo tvarumo riziką esant maža, tačiau neparodo tam tikroje valstybėje vykdomos fiskalinės politikos optimalumo, t. y. neleidžia atsakyti į klausimą, ar vykdoma fiskalinė politika teikia didžiausią naudą, o jos vykdymo sąnaudos yra optimalios.

1 lentelė. Rodiklių S1 ir S2 reikšmių intervalai ir rizikos kategorijos

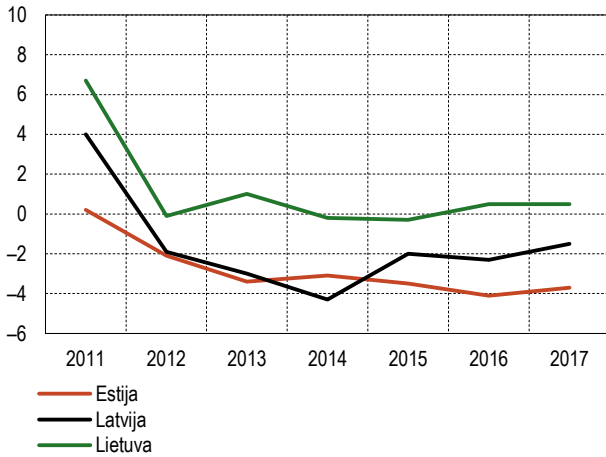
Rodiklis	Rizikos kategorija		
	Maža	Vidutinė	Didelė
S1	< 0	$0 \leq S1 \leq 2,5$	> 2,5
S2	< 2	$2 \leq S2 \leq 6$	> 6

Šaltinis: Europos Komisija.

Nagrinėjant S1 ir S2 rodiklių reikšmių pokyčius nuo 2011 iki 2017 m., matyti, kad visu nagrinėjamoju laikotarpiu Lietuvos valdžios sektoriaus tvarumo rizika yra didesnė. Latvijos ir Estijos rodiklio S1 reikšmė 2012–2017 m. buvo mažesnė už 0, o S2 ir neviršijo 2, todėl šių šalių valdžios sektoriaus finansų tvarumo rizika vertinta kaip maža (žr. 1 ir 2 pav.). Lietuvos rodiklis yra prastesnis: nors 2012–2017 m. rodiklio S1 reikšmė yra tik šiek tiek didesnė už didžiausią galimą mažos rizikos reikšmę, S2 reikšmė iš esmės svyruoja ties vidutinę riziką rodančio intervalo viduriu. Todėl

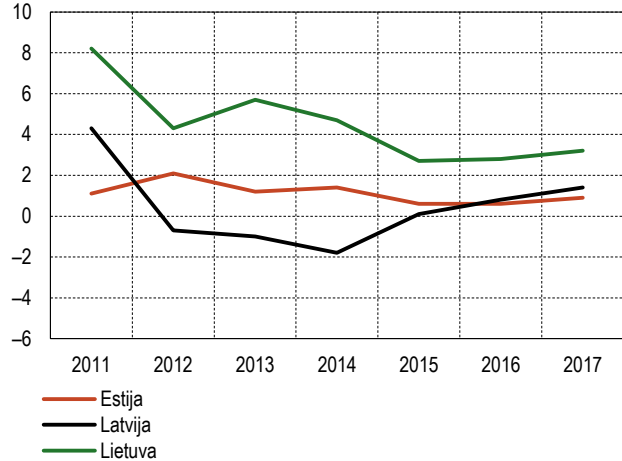
valdžios sektoriaus finansų tvarumo rizika Lietuvoje vertinama kaip vidutinė. Nagrinėjant tvarumo rodiklių sudėtines dalis matyti, kad didesnę valdžios sektoriaus finansų tvarumo riziką Lietuvoje daugiausia lemia didesnis su visuomenės senėjimu susijusių išlaidų poveikis. Šios išlaidos apima didėjant vyresnio amžiaus žmonių skaičiui padidėsiąs pensijų išmokas (sudaranti didžiausią išlaidų dalį), taip pat išlaidas sveikatos apsaugai ir ilgalaikiai priežiūrai. Kadangi didžiąją su visuomenės senėjimu susijusių išlaidų padidėjimo dalį lemia pensijų išmokos, toliau šiame straipsnyje bus nagrinėjamos Baltijos šalių senatvės pensijų sistemos ir pensijų išlaidos ilguoju laikotarpiu.

1 pav. Rodiklio S1 kaita Baltijos šalyse 2011–2017 m.

Šaltinis: Europos Komisija.

2 pav. Rodiklio S2 kaita Baltijos šalyse 2011–2017 m.

Šaltinis: Europos Komisija.

Baltijos šalių senatvės pensijų sistemos

Visose Baltijos šalyse veikia trijų pakopų pensijų sistemos: valstybinė socialinio draudimo sistema (pirmoji pakopa) ir kaupiamojo pobūdžio antroji bei trečioji pakopos. Anksčiausiai daugiapakopė pensijų sistema įvesta Latvijoje – 2001 m., Estijoje ji pradėta taikyti 2002 m., o Lietuvoje – 2004 m.

Pirmoji Baltijos šalių pensijų sistemų pakopa yra pagrįsta einamojo finansavimo principu, t. y. einamųjų metų pensijos yra mokamos iš tais metais surinktų darbdavių ir darbuotojų įmokų. Pirmąją pakopą administruoja valstybiniai socialinio draudimo fondai. Lietuvoje ir Estijoje mokamų senatvės pensijų struktūra yra panaši: pensiją sudaro perskirstomoji ir individualioji dalys. Latvijoje mokamų pensijų struktūra skiriasi: nėra taikomas visiems vienodas bazinis dydis, pensija priklauso tik nuo asmens mokėtų įmokų, todėl atotrūkis tarp didžiausių ir mažiausių paskirtų pensijų yra didesnis (Rajevska 2015). Lietuvos¹ ir Estijos pensijų sistemų pirmoji pakopa yra pagrįsta taškų principu, o Latvijoje veikia sąlyginė nustatytojo dydžio įmokų sistema (angl. *notional defined contribution*). Lietuvoje ir Estijoje apdraustasis, mokėdamas socialinio draudimo įmokas, kaupia taškus. Sukaupytų taškų kiekis priklauso nuo tais metais asmens sumokėtų pensijos socialinio draudimo įmokų ir tų įmokų santykio su vidutiniu šalies darbo užmokesčiu (Lietuvoje), arba asmens sumokėtų pensijų socialinio draudimo įmokų ir vidutinės sumokėtos pensijų socialinio draudimo įmokos santykio (Estijoje). Asmuo, gaunantis vidutinį darbo užmokesį (Lietuvoje), arba asmuo, kurio mokama pensijos socialinio draudimo įmoka atitinka šalies vidutinę pensijų socialinio draudimo įmoką (Estijoje), sukaupia 1 tašką per metus. Sulaukus pensinio amžiaus, individualioji pensijos išmokos dalis apskaičiuojama surinktų taškų sumą dauginant iš nustatytos vieneto vertės, kuri kiekvienais metais indeksuojama. Nuo 2018 m. senatvės pensiją Lietuvoje sudarys ne tik individualioji, bet ir bendroji dalis², pastaroji priklausys nuo bazinės pensijos dydžio, įgytojo ir būtinojo darbo stažo³ santykio. Estijoje mokamą pirmosios pakopos senatvės pensiją sudaro ne tik individualioji dalis (skaičiuojama imant laikotarpį nuo 1999 m.), bet ir visiems vienoda bazinė pensija ir nuo darbo stažo priklausanti dalis (skaičiuojama iki 1999 m.). Latvijoje informaciją apie pervedamas socialinio draudimo įmokas ir kaupiamą bendrą sumą parodo kiekvieno apdraustojo asmeninė sąskaita. Šioje sąskaitoje sukauptą sumą kas metus indeksuojama pagal darbo užmokesčio fondo pokytį. Sulaukus pensinio amžiaus, už sukauptą sumą įsigyjamas anuitetas. Pensijos išmoka priklauso nuo kiekvieno apdraustojo asmeninėje sąskaitoje sukauptos sumos ir tikėtinos gyvenimo trukmės.

Visose Baltijos šalyse pensijų išmokos yra indeksuojamos: Latvijoje ir Estijoje automatinis pensijų indeksavimas pradėtas taikyti 2002, Lietuvoje – 2018 m. Lietuvoje bendroji ir individualioji pensijos dalys 2018 m. bus pradėtos indeksuoti pagal vidutinį 7 m. darbo užmokesčio fondo pokytį. Latvijoje taikomas pensijų indeksavimo koeficientas apima infliaciją ir 50 proc. realiojo darbo užmokesčio fondo pokyčio, bet indeksuojama tik ta pensijos dalis, kuri neviršija

¹ Lietuvos pensijų sistema aprašoma pagal naują Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo redakciją (Nr. XII-2512, 2016 m. birželio 29 d.). Ji įsigalioja 2018 m.

² Iki 2018 m. senatvės pensiją sudarė trys dalys – bendroji, papildomoji ir priedas už darbo stažą. Pensijų skaičiavimo formulė keičiama pagal naują Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo redakciją.

³ 2018 m. būtinas stažas sudarys 30 m. 6 mėn.

50 proc. šalies vidutinio darbo užmokesčio. Estijoje penktadalį bazinei pensijai ir individualiajai pensijos daliai taikomo indeksavimo koeficiento sudaro infliacijos rodiklis, kitą dalį – surinktų socialinių įmokų pokytis. Siekiant padidinti pensijų sistemos persikirstymo laipsnį, nuo 2007 m. Estijoje bazinei pensijai ir individualiajai pensijos daliai indeksuoti taikomi skirtingi koeficientai: bazinei pensijai – 10 proc. didesnis už faktinį apskaičiuotą tų metų indeksavimo koeficientą, o individualiajai pensijos daliai – 10 proc. mažesnis. Prognozuojama, kad gyventojų Baltijos šalyse mažės, todėl darbo užmokesčio fondas turėtų augti lėčiau nei darbo užmokesčio. Vadinasi, ir pensijų išmokų augimas bus mažesnis. Tačiau šiuo metu visose Baltijos šalyse galiojančios taisyklės numato, kad indeksavimo koeficientas negali būti mažesnis nei 1. Esama apribojimų ir dėl pensijų didinimo: Lietuvoje nuo 2018 m. pensijoms didinti negalės būti skiriama daugiau nei 75 proc. pensijų socialinio draudimo įmokų perviršio, o Latvijoje skaičiuojant indeksavimo koeficientą taikomas realusis darbo užmokesčio fondo augimas negali būti didesnis nei 15 proc. (nuo 2016 m. asmeninėje sąskaitoje sukauptas kapitalas negali mažėti, didėti daugiau nei 15 % per metus irgi negali, nes taikomas išlyginimo mechanizmas). Tokia tvarka įvesta po finansų krizės, kai dėl mažų indeksavimo koeficientų pensijų išmokos prieš finansų krizę ir po jos skyrėsi keliolika procentų (Rajevska 2015).

Antroji Baltijos šalyse veikiančių pensijų sistemų pakopa yra kaupiamoji, t. y. pervestos lėšos kaupiamos asmeninėje sąskaitoje pasirinktame privačiame pensijų fonde. Antrosios pakopos pensijos išmoka priklauso nuo pervestų įmokų, pensijų fondo gražos, taikytų mokesčių bei anuiteto kainos. Dalyvauti antroje pakopoje Lietuvoje galima savu noru, o Latvijoje (g. 1971 m. ir vėliau) ir Estijoje (g. 1983 m. ir vėliau) dalyvauti privaloma. Įvedant antrąją pakopą Latvijoje, 1951 m. ir vėliau gimę asmenys turėjo teisę pasirinkti, ar joje dalyvauti, vyresniems asmenims dalyvauti nebuvo leidžiama. Estijoje tokią teisę turėjo visi anksčiau nei 1983 m. gimę asmenys (Rajevska 2013). Trečioji pensijų sistemos pakopa taip pat yra kaupiamoji, o dalyvauti joje visose Baltijos šalyse galima savu noru.

Baltijos šalių pensijų sistemos yra finansuojamos socialinio draudimo įmokomis, kurias moka darbuotojai ir darbdaviai, ir savanoriškoms įmokomis į privačius pensijų kaupimo fondus. Lietuvoje samdomo darbuotojo mokama pensijos socialinio draudimo įmoka 2017 m. sudarė 25,3 proc., o Latvijoje ir Estijoje – po 20 proc. bruto darbo užmokesčio. Jeigu asmuo dalyvauja antroje pakopoje, dalis privalomos socialinio draudimo įmokos pervedama į pasirinktą privatų pensijų fondą. Lietuvoje ši dalis sudaro 2 proc. punktus darbdavio mokamos pensijų socialinio draudimo įmokos (2020 m. padidės iki 3,5 proc. p.), Latvijoje – 6, Estijoje – 4 proc. punktus. Lietuvoje ir Estijoje antrosios pakopos dalyviai turi galimybę prisidėti savomis lėšomis ir taip daugiau kaupti pensijų fonde. Tada Lietuvoje į pensijų fondą papildomai pervedami 2 proc. asmens bruto darbo užmokesčio ir papildoma 2 proc. įmoka iš valstybės biudžeto, skaičiuojama pagal šalies vidutinį darbo užmokesčio. Estijoje į antrosios pakopos pensijų fondą papildomai pervedami 2 proc. asmens bruto darbo užmokesčio, o skatinamoji įmoka iš biudžeto netaikoma.

Pensijų apmokestinimo tvarka Baltijos šalyse irgi skiriasi. Lietuvoje senatvės pensijos neapmokestinamos gyventojų pajamų mokesčiu, o Latvijoje ir Estijoje pensijos dalis, viršijanti neapmokestinamą dydį, šiuo mokesčiu apmokestinama ir šis mokesčio sudaro atitinkamai 23 ir 20 proc. Latvijoje neapmokestinama pensijos dalis 2017 m. sudarė 235 eurus, o Estijoje – 416 eurų.

Teisę gauti pensijos išmoką Baltijos šalyse turi asmenys, sulaukę pensinio amžiaus ir turintys minimalųjį darbo stažą, o paskatos išeiti į pensiją nesulaukus pensinio amžiaus yra ribotos. 2017 m. Lietuvoje moterų pensinis amžius buvo 62, o vyrų – 63,6 m. Abiejų lyčių asmenų pensinis amžius Latvijoje ir Estijoje 2017 m. buvo vienodas ir sudarė atitinkamai 63 m. ir 63 m. 3 mėn. Visose Baltijos šalyse pensinis amžius kasmet ilginamas: Lietuvoje – po 4 mėn. moterų, po 2 mėn. – vyrų pensinis amžius, Latvijoje ir Estijoje abiejų lyčių gyventojų pensinis amžius ilgėja tokiu pačiu tempu – po 3 mėn. per metus. Numatyta, kad pensinis amžius ilgės tol, kol pasieks 65 m. (Latvijoje 2025 m., Lietuvoje ir Estijoje 2026 m.). Minimalusis stažas, kurio reikia pensijai gauti, visose Baltijos šalyse yra 15 m. (Latvijoje nuo 2025 m. bus 20 m.). Išankstinė senatvės pensija Lietuvoje gali būti skirta iki oficialaus pensinio amžiaus likus 5, Latvijoje – 2 m. (tam tikrais atvejais – 5 m.), Estijoje – likus 3 m. Išėjus į pensiją anksčiau laiko, skiriama mažesnė pensija (Lietuvoje ir Estijoje ji mažinama po 0,4 % už kiekvieną iki pensinio amžiaus trūkstamą mėnesį, Latvijoje skiriama 50 % pensijos), o išėjus vėliau, pensija skiriama didesnė (Estijoje ji didinama 0,9 % už kiekvieną papildomo darbo mėnesį, Lietuvoje – 0,67 %, Latvijoje išmoka didėja automatiškai, nes, išeinant į pensiją vėliau, į pensijos skaičiavimo vardiklį patenka mažesnė tikėtina gyvenimo trukmė). Taip vyresnio amžiaus gyventojai skatinami ilgiau būti aktyvūs darbo rinkoje.

Pensijų sistemų palyginimas rodo, kad Baltijos šalių pasirinkti modeliai turi elementų, teigiamai veikiančių pensijų sistemos tvarumo vertinimą. Pensijų indeksavimas visose Baltijos valstybėse gerina fiskalinį tvarumą, nes ekonomikos sunkmečiu, kai dėl sumažėjusio darbo užmokesčio fondo mažiau surenkama socialinių įmokų, pensijų mokėjimas irgi yra įšaldomas ir nebedidina valdžios sektoriaus išlaidų. Prie tvarumo prisideda ir pensinio amžiaus ilginimas. Tai lemia mažesnes bendrąsias pensijų iškomas ir gausesnes socialinio draudimo įmokas, nes darbo rinkos aktyvumas būna didesnis. Kadangi Latvijoje taikoma senatvės pensijos išmoka priklauso nuo tikėtiną gyvenimo trukmės, pensijų išlaidų ir BVP santykis ilguoju laikotarpiu sumažėja daugiau, tai ir lemia geresnį pensijų sistemos tvarumo įvertį. Antroji pensijų sistemos pakopa taip pat prisideda prie tvarumo, nes skatina gyventojus taupyti papildomai. Kadangi dalis socialinio draudimo įmokų pervedama į antrosios pakopos fondus, mažėja pirmosios pakopos senatvės pensija. Ilgesniu laikotarpiu tai mažina valstybinio socialinio draudimo fondo našumą ir gerina fiskalinio tvarumo vertinimą.

Prognozuojamos Baltijos šalių senatvės pensijų išlaidos

Baltijos šalių pensijų išlaidų raida prognozuojama nevienoda. 2015 m. EK paskelbtoje visuomenės senėjimo ataskaitoje numatoma, kad pirmosios pakopos pensijų sistemos išlaidos Lietuvoje iki 2060 m. padidės 0,3 proc. punkto – iki 7,5 proc. BVP (2013 m. buvo 7,2 %). Išlaidų pensijoms sumažėjimas Latvijoje ir Estijoje tuo pačiu laikotarpiu numatomas

atitinkamai 3,1 ir 1,3 proc. punkto – iki 4,6 ir 6,3 proc. BVP (2013 m. buvo 7,7 ir 7,6 % BVP). Euro zonoje išlaidų ir BVP santykis turėtų būti 12,3 proc. BVP, o visoje ES turėtų sumažėti nuo 11,3 iki 11,1 proc. BVP (European Commission 2015b). Pensijų išlaidų ir BVP santykio raidą ilguoju laikotarpiu lemia demografiniai veiksniai, pokyčiai darbo rinkoje, pasirinktos pensijų sistemos lemiami veiksniai (išmokos dydis, trukmė, pensinis amžius ir kt.) bei makroekonominė šalies raida. Pensijų išlaidų ir BVP santykio raidai poveikį darantys veiksniai nusakomi tokia lygtimi:

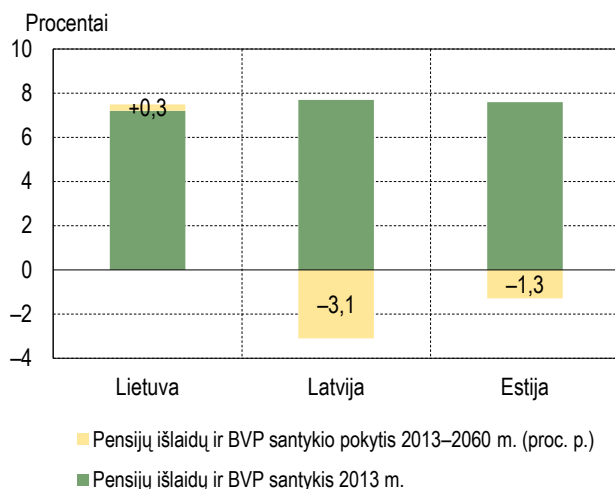
$$\frac{\text{Pensijų išlaidos}}{\text{BVP}} = \underbrace{\frac{\text{Vyresni nei 65 m. gyventojai}}{20-64 \text{ m. gyventojai}}}_{\text{Priklausomumo rodiklis}} * \underbrace{\frac{\text{Pensininkai}}{\text{Vyresni nei 65 m. gyventojai}}}_{\text{Padengimo rodiklis}} * \underbrace{\frac{\text{Vidutinė pensija}}{\text{BVP}}}_{\text{Naudos rodiklis}} * \underbrace{\frac{20-64 \text{ m. gyventojai}}{\text{Dirbtų valandų skaičius}}}_{\text{Darbo rinkos rodiklis}}$$

kur:

- **priklausomumo rodiklis** (angl. *dependency ratio*), skaičiuojamas kaip vyresnių nei 65 m. ir 20–64 m. amžiaus gyventojų santykis. Jis parodo demografinius pokyčius bei visuomenės senėjimo poveikį: didėjant vyresnio amžiaus gyventojų grupei, didėja pensijų išlaidos;
- **padengimo rodiklis** (angl. *coverage ratio*), skaičiuojamas kaip pensininkų ir vyresnių nei 65 m. amžiaus gyventojų santykis. Jis parodo pensininkų skaičiaus pokyčio poveikį. Pensininkų skaičius gali kisti dėl keičiamo pensinio amžiaus, minimaliojo ar būtinajo stažo ir kt.;
- **naudos rodiklis** (angl. *benefit ratio*), skaičiuojamas kaip vidutinės pensijos ir BVP, padalinto iš dirbtų valandų skaičiaus, santykis. Jis parodo pensijų sistemos dosnumo poveikį. BVP ir dirbtų valandų skaičiaus santykis taikomas kaip darbo užmokesčio atitinkmuo. Pensijų sistemos dosnumo poveikiui įvertinti galima naudoti ir pakeitimo normą. Šiame straipsnyje pakeitimo norma vadinamas rodiklis, apskaičiuotas kaip vidutinės pensijos (atskaičius mokesčius) ir neto darbo užmokesčio, skelbiamo kiekvienos Baltijos šalies statistikos departamento, santykis;
- **darbo rinkos rodiklis** (angl. *labour market indicator*), skaičiuojamas kaip 20–64 m. amžiaus gyventojų ir dirbtų valandų skaičiaus santykis, parodo užimtumo ir darbo rinkos aktyvumo pokyčių poveikį.

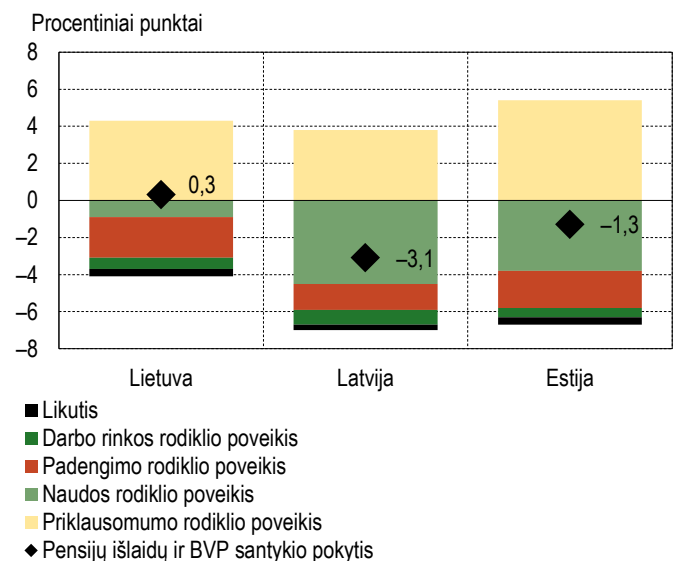
Pagal šiuos rodiklius išskaidžius pensijų išlaidų ir BVP santykį paaiškėja, kad Baltijos šalyse pensijų išlaidų pokyčius ilguoju laikotarpiu daugiausia lemia du rodikliai – priklausomumo ir naudos (European Commission 2015b). Iš EK skaičiavimų matyti, kad nors Baltijos šalių išlaidos pensijoms yra vienos mažiausių ES ir tokios liks visu prognozuojamuoju laikotarpiu, visose jose išlaidoms darys spaudimą su visuomenės senėjimu susiję demografiniai pokyčiai. Tai rodo didėjantys priklausomumo rodikliai: vyresnių nei 65 m. amžiaus gyventojų grupė bus vis didesnė, palyginti su darbingo amžiaus gyventojų grupe. Latvijoje ir Estijoje šį veiksnių atsvers mažėjantys naudos rodikliai: vidutinė pensija bus vis mažesnė, palyginti su vidutiniu darbo užmokesčiu, todėl Latvijoje ir Estijoje pensijų išlaidų ir BVP santykis ilguoju laikotarpiu mažės. Lietuvoje vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykis taip pat mažės, tačiau ne tiek daug, kad atsvertų visuomenės senėjimo poveikį, todėl ilguoju laikotarpiu pensijų išlaidų ir BVP santykis šiek tiek padidės (žr. 3 pav.). Nors apskritai pensijų išlaidų ir BVP santykis iki 2060 m. pakis nedaug (padidės 0,3 proc. p.), tačiau pokyčiai tam tikrais prognozuojamojo laikotarpio tarpniais reikšmingai skiriasi: nuo 2013 m. iki 2040 m. pensijų išlaidų ir BVP santykis nuosekliai didės ir 2040 m. bus 2,2 proc. punkto didesnis nei 2013 m. Po 2040 m. jis ims mažėti ir prognozuojamojo laikotarpio pabaigoje taps tik vos didesnis nei 2013 m. Tokią nevienodą pensijų išlaidų ir BVP santykio kaitą daugiausia lemia demografiniai veiksniai (žr. 4 pav.).

3 pav. Pensijų išlaidų ir BVP santykis ir jo pokytis EK vertinimu

Šaltinis: Europos Komisija.

4 pav. Pensijų išlaidų ir BVP santykio kaitos 2013–2060 m. veiksniai EK vertinimu

Šaltinis: Europos Komisija.

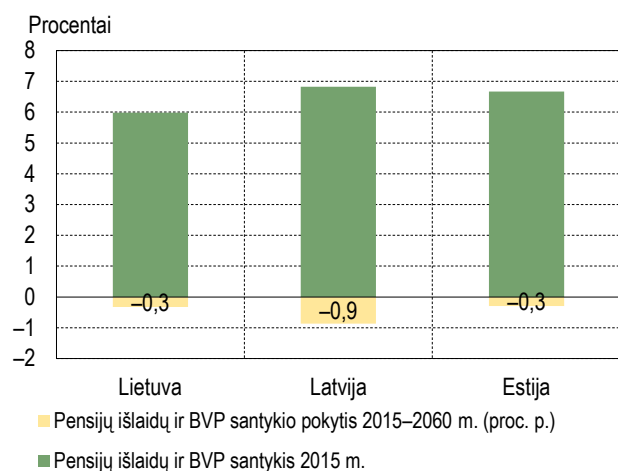
EK vertinimu, geresnį Latvijos ir Estijos pensijų sistemų (taigi ir valdžios sektoriaus finansų) tvarumo vertinimą užtikrina didesnis naudos rodiklio mažėjimas. Naudos rodiklių raidą daugiausia lemia pensijų išmokų skaičiavimo taisyklės, tačiau aptartasis pensijų išlaidų išskaidymas apėmė tik iki 2015 m. galiojusias pensijų skaičiavimo

taisyklės. Estijoje jokių reikšmingų pakeitimų šioje srityje pastaruojamu metu nevyko, Latvijoje pensijų indeksavimo taisyklės nuo 2017 m. keitėsi tik šiek tiek, o Lietuvoje nuo 2018 m. įsigalioja nauja pensijų skaičiavimo ir indeksavimo tvarka. Taigi, į skaičiavimus turi būti įtraukiami tiek indeksavimo pokyčiai, tiek kiti 2016 m. patvirtinti ir 2017–2018 m. įsigaliosiantys valstybinio socialinio draudimo pakeitimai. Dalis jų, tokie kaip pensijų indeksavimas, būtinojo darbo stažo didinimas, turės reikšmingos įtakos Lietuvos pensijų išlaidų pokyčiams vidutiniu ir ilguoju laikotarpiu.

Nuo 2018 m. pensijas pradėjus indeksuoti pagal darbo užmokesčio fondo pokytį, Lietuvos naudos rodiklio kaita gali tapti panaši į Estijos bei Latvijos rodiklių kaitą. Pastarosiose valstybėse pensijų indeksavimas iš dalies irgi grindžiamas darbo užmokesčio fondo raida, o užimtumo ir darbo užmokesčio tendencijos Baltijos šalyse yra panašios. Kadangi gyventojų skaičius, taigi ir užimtumas, ilguoju laikotarpiu mažės, darbo užmokesčio fondas augs mažiau nei darbo užmokestis. Vadinasi, pensijas Lietuvoje indeksuojant pagal darbo užmokesčio fondo raidą, jų augimas bus ribotas, o tai palankiai veiks pirmosios pakopos pensijų sistemos, taigi ir valdžios sektoriaus finansų, tvarumą. Vis dėlto toks pensijų indeksavimas mažins vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykį, taigi ateityje gali kilti problemų dėl pensijų adekvatumo. 5 ir 6 paveiksluose pateikiamas pensijų išlaidų ir BVP santykio išskaidymas pagal EK taikomą metodą (žr. 1 lygtį), bet jau atsižvelgus į Lietuvos pensijų sistemos pokyčius ir šiuos pakeitimus:

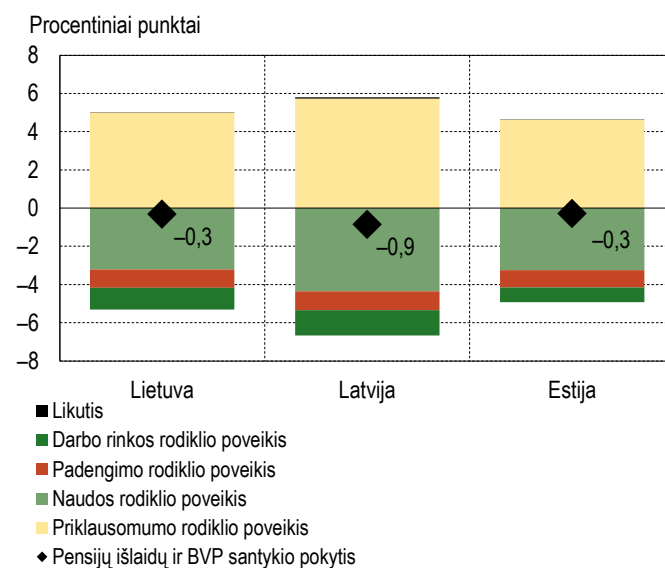
- atnaujinamos senatvės pensijų prognozės (EK prognozuoja visų rūšių pensijų išlaidas). Valdžios sektoriaus fiskalinį tvarumą veikia tik išmokos iš šalies valstybinio socialinio draudimo fondo, todėl įtraukiamos tik pirmosios pakopos pensijų išlaidos;
- 2015 m. pensininkų skaičius ir vidutinė senatvės pensija apskaičiuojama pagal Eurostato duomenų bazės ESSPROS duomenis;
- prognozuojant gyventojų skaičių, naudojamos naujausios Eurostato demografinės prognozės, paskelbtos 2017 m. pradžioje (EK taikė 2015 m. paskelbtas demografinės prognozes);
- vidutinio laikotarpio Estijos ir Latvijos makroekonominės raidos prielaidos sudaromos pagal 2017 m. pavasarį EK paskelbtas prognozes, o Lietuvos – pagal Lietuvos banko 2017 m. birželio mėn. paskelbtas prognozes;
- užimtumo lygis prognozuojamas kiekvienos amžiaus grupės atskirai (15–24, 25–54, 55–64, 65–74 m.). Daroma prielaida, kad ilguoju laikotarpiu kiekvienos grupės užimtumo lygis didėja iki trejų pastarųjų metų Švedijos vidutinio užimtumo lygio (šiuo metu jis yra didžiausias ES). Visų Baltijos šalių 15–74 m. amžiaus gyventojų užimtumo lygis yra didesnis nei ES vidurkis ir pastaraisiais metais gana sparčiai didėjo. Kadangi pensinis amžius kiekvienais metais ilginamas, o padėtis darbo rinkoje lieka įtempta, tikėtina, kad užimtumo lygis Baltijos šalyse toliau didės. Todėl užimtumo lygio kilimas iki Švedijos lygio ilguoju laikotarpiu pasirenkamas kaip pagrindinis scenarijus.

5 pav. Pensijų išlaidų ir BVP santykis ir jo pokytis autorių vertinimu

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos, Latvijos, Estijos statistikos departamentai, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

6 pav. Senatvės pensijų išlaidų ir BVP santykio pokyčio 2015–2060 m. veiksniai autorių vertinimu

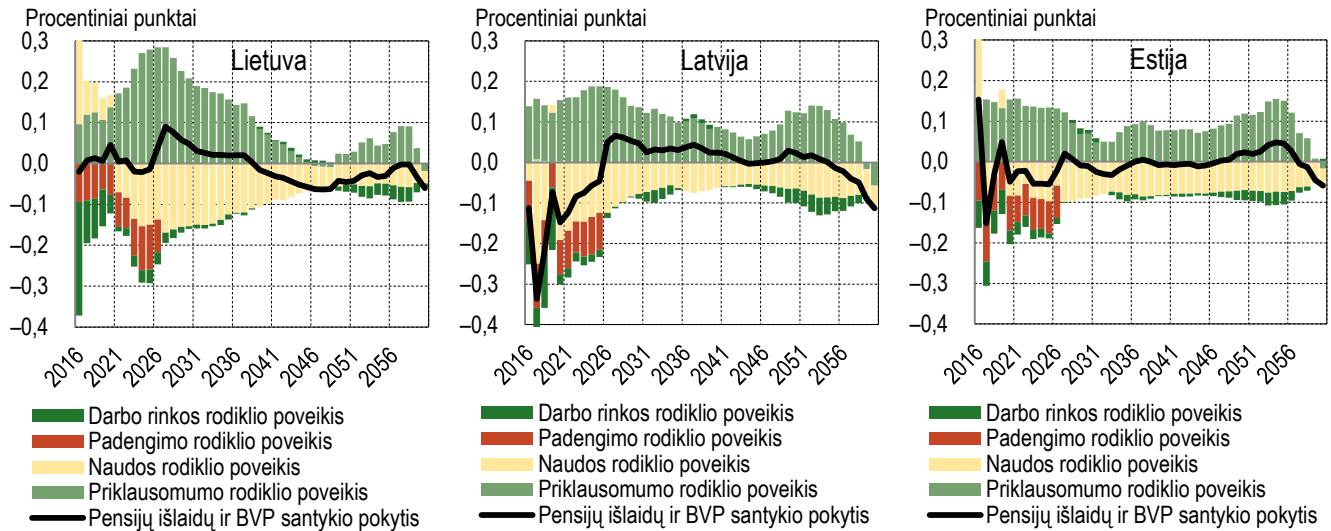
Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos, Latvijos, Estijos statistikos departamentai, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

Naudojantis naujausia turima informacija, apskaičiuojama, kad ilguoju laikotarpiu visų Baltijos šalių pensijų išlaidų ir BVP santykis mažės. Latvijos pensijų išlaidų ir BVP santykis 2015–2060 m. sumažės 0,9, Estijos – 0,3, Lietuvos – 0,3 proc. punkto ir 2060 m. šie rodikliai sudarys atitinkamai 6,1, 6,4, 5,7 proc. BVP (žr. 5 ir 6 pav.). Taigi, dėl 2016 m. birželio mėn. patvirtintų socialinio draudimo sistemos pakeitimų pensijų išlaidos Lietuvoje ilguoju laikotarpiu turėtų mažėti, o fiskalinio tvarumo vertinimas turėtų būti panašus kaip Latvijos ir Estijos. Visose Baltijos valstybėse pensijų išlaidas ilguoju laikotarpiu didins su visuomenės senėjimu susiję veiksniai (tai rodo didėjantys priklausomumo rodikliai), tačiau šį

poveikį atsvers mažėjantys naudos, padengimo ir darbo rinkos rodikliai.

Lietuvos pensijų išlaidų ir BVP santykis turėtų didėti iki 2040 m. (Latvijos – iki 2055 m.), o vėliau jis turėtų mažėti; Estijos rodiklis reikšmingiau turėtų padidėti tik apie 2055–2056 m., o prognozuojamojo laikotarpio pabaigoje turėtų sumažėti. Analizuojant pensijų išlaidų ir BVP santykio raidą iki 2060 m., pastebima, kad visose Baltijos šalyse pensijų ir BVP santykį didins priklausomumo rodikliai (žr. 7 pav.). Kiti veiksniai šį santykį mažins: dėl pensinio amžiaus ilginimo iki 2025–2026 m. visose Baltijos šalyse santykio augimą ribos mažėjantis pensininkų ir vyresnio amžiaus gyventojų santykis (padengimo rodiklis). Pensijų išlaidų augimą ribos ir didėjantis užimtumo lygis (darbo rinkos rodiklis) bei mažėsiantis naudos rodiklis.

7 pav. Pensijų išlaidų ir BVP santykio metinės kaitos 2016–2060 m. veiksniai

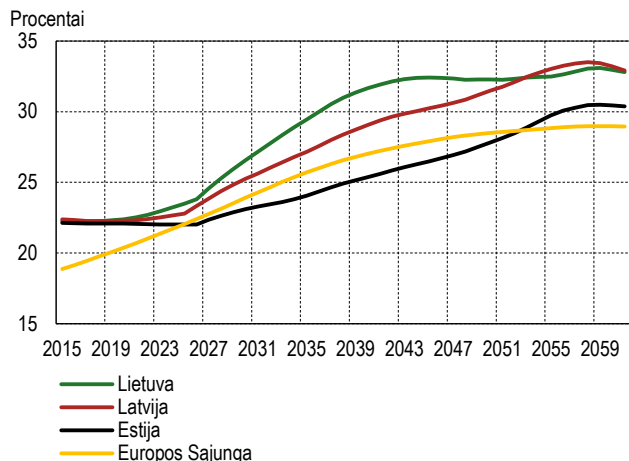

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos, Latvijos, Estijos statistikos departamentai, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

Pensijų išlaidų ir BVP santykio raidą Baltijos šalyse lemiantys veiksniai

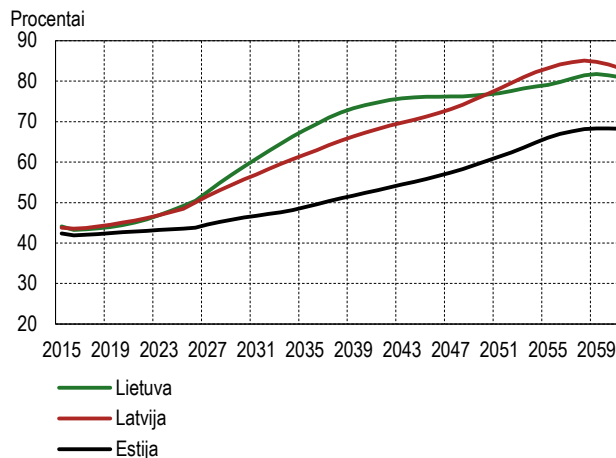
Priklausomumo rodiklio raidą daugiausia lemia demografiniai ir visuomenės senėjimo veiksniai, o šios problemos Lietuvoje ir Latvijoje bus gerokai opesnės nei Estijoje, ypač 2030–2060 m. Visų trijų Baltijos šalių demografinė padėtis yra prastesnė nei kitų ES šalių. 2016 m. Lietuvos, Latvijos ir Estijos pensinio amžiaus gyventojų, palyginti su šių šalių visais gyventojais, buvo iš esmės tiek pat, šios dalys sudarė maždaug 22 proc. ES šalių vidurkis buvo šiek tiek mažesnis ir 2016 m. sudarė apie 19 proc. Kaip ir ES šalių, Baltijos šalių vyresnio amžiaus gyventojų dalis didės, tačiau Lietuvos, Latvijos ir Estijos tendencijos 2030–2060 m. šiek tiek skirsis. Naujausiose Eurostatato demografinėse prognozėse numatoma, kad Lietuvos ir Latvijos vyresnio amžiaus gyventojų dalys didės sparčiau nei tokie kitų ES šalių rodikliai ir 2060 m. šis atotrūkis padidės iki 4 proc. punktų (žr. 8 pav.). Tačiau Estijos vyresnio amžiaus gyventojų dalis tą patį laikotarpį didės lėčiau, netrumpą laiką ji netgi bus mažesnė, palyginti su kitų ES šalių vyresnio amžiaus gyventojų dalimi, ir tik apie 2053–2060 m. ją šiek tiek viršys. Prognozuojamojo laikotarpio pabaigoje – maždaug apie 2070 m. – Baltijos šalių ir ES šalių vyresnių gyventojų skaičius, palyginti su visais gyventojais, turėtų labai supanašėti.

8 pav. Baltijos šalių ir ES pensinio amžiaus gyventojų skaičius, palyginti su visais gyventojais

Šaltiniai: Eurostatas ir autorių skaičiavimai.

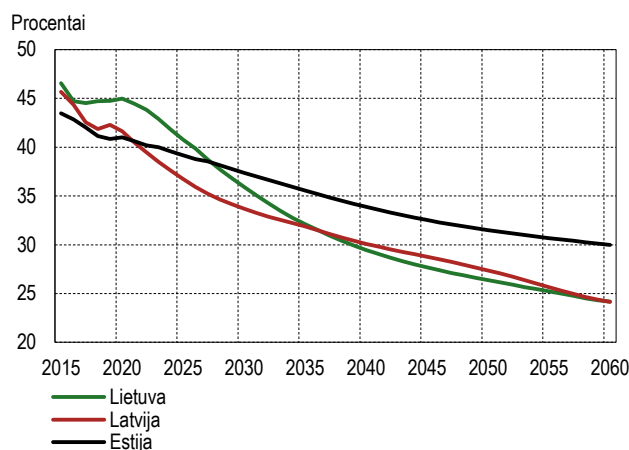
9 pav. Baltijos šalių pensinio amžiaus gyventojų skaičius, palyginti su darbo jėga

Šaltiniai: Eurostatas ir autorių skaičiavimai.

Pensijų sistemos tvarumui didesnę reikšmę turintis pensinio amžiaus gyventojų ir darbo jėgos santykis rodo, kad Baltijos šalių demografinė padėtis yra sudėtingesnė; jis iš dalies lemia skirtingą Lietuvos, Latvijos ir Estijos viešųjų finansų tvarumo vertinimą. 2016 m. duomenimis, Estijos, Latvijos ir Lietuvos pensinio amžiaus gyventojų ir darbo jėgos santykis sudarė apie 43 proc., t. y. vienam pensinio amžiaus gyventojui teko maždaug 2,5 dirbančio arba darbo ieškančiojo gyventojų (žr. 9 pav.). Tikėtina, kad apie 2025 m. šis visų trijų šalių rodiklis ims blogėti, tačiau skirtingu tempu. Lietuvos ir Latvijos rodiklis blogės sparčiausiai ir apie 2060 m. santykis bus maždaug du kartus didesnis: Latvijos ir Lietuvos rodikliai sudarys atitinkamai apie 85 ir 81 proc. Tai reiškia, kad pensinio amžiaus gyventojų skaičius bus beveik lygus dirbančių arba darbo ieškančiųjų gyventojų skaičiui: vienam pensinio amžiaus gyventojui tuo metu teks tik maždaug 1,2 dirbančio arba darbo ieškančiojo gyventojų. Estijos pensinio amžiaus gyventojų ir dirbančių arba darbo ieškančiųjų gyventojų santykio padidėjimas taip pat turėtų būti reikšmingas, tačiau 2060 m. jis turėtų būti mažesnis – apie 68 proc. (maždaug 1,5 dirbančio arba darbo ieškančiojo gyventojų vienam pensinio amžiaus gyventojui). Palankesnę Estijos rodiklį lemia tai, kad Eurostatas prognozėse numatoma teigiama Estijos grynoji migracija ir gerokai palankesnis gimimų ir mirčių santykis, palyginti su atitinkamais Latvijos ir Lietuvos rodikliais. Išsamesnė Lietuvos ir Latvijos demografinių tendencijų skirtumų, palyginti su Estijos rodikliais, analizė nėra šio straipsnio tyrimo objektas, tačiau pateikti skaičiavimai (žr. 8 ir 9 pav.) rodytų, kad demografiniai veiksniai prisideda prie skirtingo Lietuvos, Latvijos ir Estijos viešųjų finansų tvarumo vertinimo.

Numatoma, kad ilguoju laikotarpiu visose Baltijos šalyse pensijų sistemos pirmosios pakopos pakeitimo normos mažės, t. y. vidutinė pensija didės lėčiau negu vidutinis darbo užmokestis. Tokias pakeitimo normų tendencijas daugiausia lemia demografinės prognozės ir kiekvienos valstybės pensijų sistemos modelyje įtvirtinti indeksavimo mechanizmai. Kaip rašyta, visose Baltijos šalyse pensijos indeksuojamos pagal infliacijos rodiklį ir (arba) darbo užmokesčio fondo pokyčius. Tokios pensijų indeksavimo taisyklės mažina naudos rodiklius ilguoju laikotarpiu, nes, kaip rodo demografinės prognozės, Baltijos šalių gyventojų (taigi ir užimtųjų) skaičius mažės, todėl darbo užmokesčio fondas, pagal kurį indeksuojamos senatvės pensijos, neaugs taip sparčiai kaip darbo užmokestis, įtraukiamas į naudos rodiklio vardiklį. Be to, infliacija paprastai neprilygsta darbo užmokesčio augimui, todėl naudos rodikliai mažėja, jeigu pensijos indeksuojamos pagal kainų lygio pokyčius, kaip iš dalies yra Latvijoje ir Estijoje. Be indeksavimo, Baltijos šalyse esama ir kitų pensijų dydį ribojančių veiksnių. Pavyzdžiui, Latvijoje pensijos išmoka priklauso nuo tikėtinos gyvenimo trukmės. Kadangi pastaroji didėja, o pensinio amžiaus ilginimas yra fiksuotas (kol kas numatoma ilginti iki 65 m.), ilgėjant vidutiniam pensijoje praleistų metų skaičiui mažėja pensijos dydis. Lietuvoje pensijų išmokų augimą riboja patvirtintas būtinojo darbo stažo didinimas (nuo 30 iki 35 m.) ir nuo 2018 m. įsigaliojanti taisyklė, kad pensijų didinimui negalės būti skiriama daugiau nei 75 proc. pensijų socialinio draudimo įmokų perviršio. Pirmosios pakopos pakeitimo normų mažėjimą taip pat lemia pervedamos įmokos į antrosios pakopos pensijų fondus. Dalį jų pervedant, išmokos iš pirmosios pakopos mažėja. Kadangi vis didesnę dalis gyventojų dalyvauja antroje pakopoje (Latvijoje ir Estijoje dalyvauti privaloma gimusiems atitinkamai 1971 ir 1983 m. ir vėliau), pirmosios pakopos pakeitimo normos mažėja (žr. 10 pav.).

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos, Latvijos, Estijos statistikos departamentai, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

Mažiausią įtaką pensijų išlaidų ir BVP santykio pokyčiams ilguoju laikotarpiu turi du rodikliai – padengimo ir darbo rinkos. Padengimo rodiklis parodo besikeičiančio pensininkų skaičiaus poveikį pensijų išlaidoms. Santykiui mažėjant, t. y. pensininkų skaičiui didėjant lėčiau arba, palyginti su vyresnio amžiaus gyventojų grupe, mažėjant, pensijų išlaidos mažėja. Šiuo metu visų Baltijos šalių senatvės pensijų gavėjų skaičius viršija tų šalių vyresnių nei 65 m. amžiaus gyventojų skaičių. Tai lemia nustatytas mažesnis nei 65 m. pensinis amžius ir galimybė gauti išankstinę pensiją. Iki 2025–2026 m. pensininkų ir vyresnių nei 65 m. amžiaus gyventojų santykis visose Baltijos šalyse sumažės dėl ilginamo pensinio amžiaus. Jis bus ilginamas tol, kol pasieks 65 m. (2025–2026 m.). Mažėjantis pensininkų skaičius gana reikšmingai prisideda prie pensijų išlaidų mažėjimo: iki 2026 m. jo mažinamasis poveikis pensijų išlaidų ir BVP santykiui Lietuvoje ir Latvijoje bus 1 proc. punktas, o Estijoje jis sudarys –0,9 proc. punkto. Automatinis pensinio amžiaus keitimo mechanizmas (pvz., siejimas su tikėtina gyvenimo trukme) Baltijos šalyse netaikomas, todėl skaičiuojant daryta prielaida, kad po 2025–2026 m. padengimo rodiklis nesikeis, t. y. pensininkų ir vyresnio amžiaus gyventojų santykis bus pastovus. Todėl padengimo rodiklis pensijų išlaidų ir BVP santykio vėlesniais prognozuojamojo laikotarpio metais nebeveikia.

Didėjantis užimtumo lygis mažina darbo rinkos rodiklį ir riboja pensijų išlaidų ir BVP santykio augimą. Visų Baltijos šalių darbo rinkos rodiklis ilguoju laikotarpiu mažėja, t. y. dirbtų valandų skaičius auga daugiau nei darbingo amžiaus gyventojų skaičius. Tokias tendencijas iš dalies lemia istoriniai duomenys, rodantys, kad pastaraisiais metais Baltijos šalyse užimtumo lygis nuolat didėjo, taip pat vyresnio amžiaus gyventojų užimtumą teigiamai veikiantis pensinio amžiaus ilginimas. Atliekant skaičiavimus daryta prielaida, kad užimtumo lygis kiekvienoje amžiaus grupėje iki 2060 m. kils iki vidutinio Švedijos užimtumo lygio. Vis dėlto padidėjimas nebus didelis (bendras 15–74 m. amžiaus grupės užimtumo lygis Švedijoje 2016 m. sudarė 67,1, Lietuvoje – 62,3, Latvijoje – 61,6, o Estijoje 66 %), todėl pensijų išlaidų ir BVP santykis dėl to mažės palyginti nedaug: 2060 m. Lietuvoje sumažės 1,1, Latvijoje – 1,3, o Estijoje – 0,8 proc. punkto.

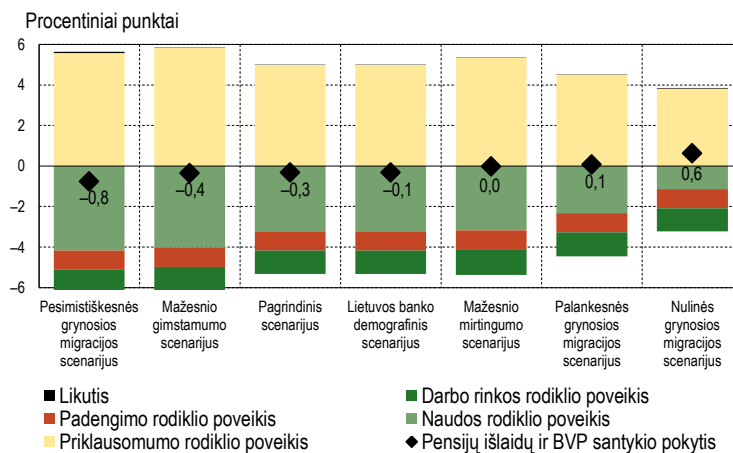
Nors pensijų išlaidų mažėjimas pagerina fiskalinio tvarumo vertinimą, vis dėlto šis rezultatas pasiekiamas tik techniškai, dėl mažėjančių naudos rodiklių, o tai skatina kelti ateities pensijų adekvatumo klausimą. Pensijų sistemos tvarumo samprata praplečiama įtraukiant socialinį tvarumą, nes taip įtraukiami ir pensijų adekvatumo, solidarumo bei teisingumo (vienos kartos ir kartų atžvilgiu) klausimai (Zaidi 2011). Fiskaliniu požiūriu tvari pensijų sistema nebūtinai užtikrina pensijų adekvatumą, o adekvačia laikoma tokia pensijų sistema, kuri leidžia užtikrinti didžiosios dalies gyventojų vartojimo išlyginimą per gyvenimo ciklą ir apsaugo vyresnio amžiaus gyventojus nuo skurdo (Holzmann ir kt. 2008). Daromos prielaidos leistų numatyti, kad pirmosios pakopos senatvės pensijų pakeitimo normos Baltijos šalyse iki 2060 m. sumažės maždaug per pusę. Dalį šio sumažėjimo kompensuos išmokos iš antrosios pakopos pensijų draudimo fondų. Lietuvos banko atliktą analizę rodo, kad antroji pakopa pakeitimo normoms daro reikšmingą teigiamą poveikį: dėl išmokų iš antrosios pakopos pensijų fondų pensijos pakeitimo norma galėtų būti didesnė iki 15 proc. punktų (Lietuvos bankas 2017b). Tačiau net ir tokiu atveju bendras (pirmosios ir antrosios pakopų) vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykis greičiausiai būtų mažesnis, nei yra šiuo metu (jei bus taikomas dabartinis pensijų sistemos modelis). Taigi, fiskalinio tvarumo vertinimas, kuriuo neatsižvelgiama į pensijų sistemos adekvatumą, išties gali būti pernelyg siauras ir ribotas. Sistema nebūtų tvari dėl to, kad, mažėjant pensijų pakeitimo normai, o santykiniam pensininkų skaičiui vis labiau augant, galiausiai tektų ieškoti lėšų pensininkų padėčiai gerinti ir, pavyzdžiui, priimti *ad hoc* sprendimus dėl pensijų didinimo, netiesioginio finansavimo (skirti didesnes kompensacijas už šildymą, vaistus ir kt.), paramos daiktais (maisto produktais ir kt.) ar paslaugomis. Nepasinaudojus išlaidų perskirstymo galimybe, t. y. galimybe didinti pensijų išlaidas perskirstant lėšas iš kitų sričių, tokie sprendimai lemtų valdžios sektoriaus išlaidų didėjimą, taigi, fiskalinio tvarumo vertinimas blogėtų. Be to, palyginti silpnas ryšys tarp socialinių įmokų dydžio ir išmokų sumos, kartu ir per žema pakeitimo norma, gali lemti tai, kad vis didesnė dalis gyventojų ims vengti dalyvauti socialinio draudimo sistemoje. Tai mažintų socialines įmokas, taigi fiskalinio tvarumo vertinimas blogėtų ir dėl to. Vadinas, vertinant pensijų sistemos tvarumą, vertėtų analizuoti ir fiskalinį tvarumą, ir pensijų sistemos adekvatumą. Atskira šių rodiklių analizė gali klaidinti.

Alternatyvūs Lietuvos pensijų išlaidų raidos scenarijai

Vienas pagrindinių pensijų išlaidų pokyčius ilguoju laikotarpiu lemiančių veiksnių yra demografija. Pagal pagrindinį Eurostato numatomą scenarijų (Eurostat, 2017), Lietuvos gyventojų skaičius nuo 2015 iki 2060 m. sumažės daugiau nei trečdaliu (37 % – iki 1,8 mln.). Lietuvos banko vertinimu, šis scenarijus yra gana pesimistiškas, nes Eurostatas pernelyg neigiamai vertina Lietuvos grynąją migraciją (Lietuvos bankas 2017a). Lietuvos banko sudaryta gyventojų skaičiaus prognozė yra pagrįsta palankesne grynosios migracijos prielaida, nes manoma, kad 2015–2017 m. emigracija iš Lietuvos padidėjo ne dėl ekonominių priežasčių, o dėl kitų veiksnių. Pavyzdžiui, 2015 m. sugriežtintus leidimų išdavimą, padidėjo trečiųjų šalių piliečių emigracija iš Lietuvos, o 2016 m. ir 2017 m. pradžioje, pradėjus aktyviau skatinti gyventojus pasitikrinti, ar nėra skolingi už privalomąjį sveikatos draudimą, padaugėjo oficialiai deklaruojančių išvykimą, nors emigravę jie galėjo būti ir anksčiau. Tokių veiksnių poveikiui išnykus, emigracijos srautas iš Lietuvos galėtų būti ir mažesnis.

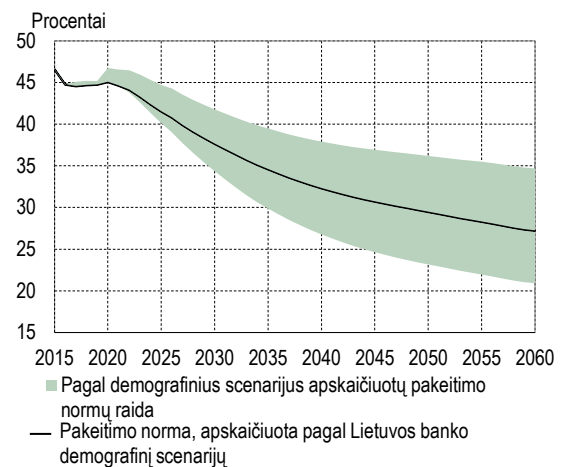
Pagal alternatyvias gyventojų skaičiaus prognozes atlikti skaičiavimai rodo, kad Lietuvos pensijų išlaidų ir BVP santykis ilguoju laikotarpiu (iki 2060 m.), palyginti su 2015 m., gali kisti intervale nuo –0,8 iki 0,6 proc. punkto, taigi gali sumažėti arba padidėti. Tai rodo 11 pav. pavaizduotas pensijų išlaidų ir BVP santykio pokytis ir jį lemiantys veiksniai, nustatyti taikant Lietuvos banko sudarytą demografinį scenarijų ir įvairius alternatyvius Eurostato demografinius scenarijus – mažesnio gimstamumo, mažesnio mirtingumo, palankesnės grynosios migracijos, pesimistiškesnės grynosios migracijos⁴ ir nulinės grynosios migracijos. Santykio pokyčio dydis labiausiai priklausys nuo migracijos tendencijų. 12 pav. yra pavaizduota pakeitimo normų raida pagal įvairius demografinius scenarijus. Kaip matyti iš paveikslo, vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykis ilguoju laikotarpiu mažėja pagal bet kurį pasirinktą demografinį scenarijų, tačiau, susiklosčius palankesnėms demografinėms tendencijoms, pakeitimo norma mažėja lėčiau. Kadangi pensijos Lietuvoje yra indeksuojamos pagal darbo užmokesčio fondo pokytį, esant palankesnėms demografinėms prielaidoms, užimtųjų skaičius būtų didesnis, todėl daugiau augtų darbo užmokesčio fondas, atitinkamai ir pensijos. Taikant alternatyvias demografines prielaidas, apskaičiuojama, kad pirmosios pakopos pensijų pakeitimo normos ilguoju laikotarpiu (iki 2060 m.) sudarytų 20–35 proc.

11 pav. Lietuvos pensijų išlaidų ir BVP santykio kaitos 2015–2060 m. veiksniai taikant alternatyvias demografines prielaidas

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos statistikos departamentas, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

12 pav. Pakeitimo normų raida Lietuvoje 2015–2060 m. taikant alternatyvias demografines prielaidas

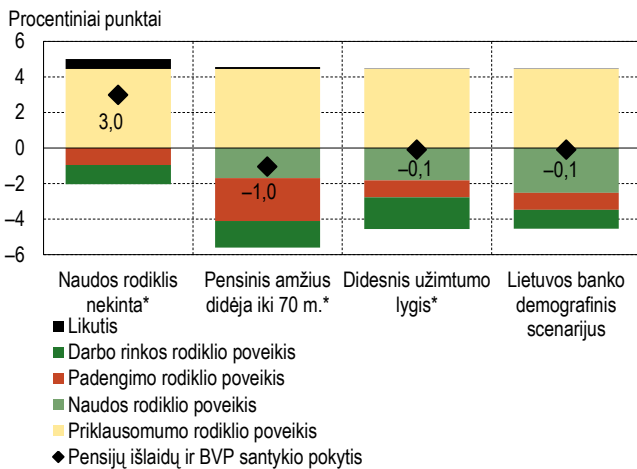

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos statistikos departamentas, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

Nors įvairūs demografiniai scenarijai rodo, kad vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykis reikšmingai sumažės, tai mažai tikėtina dėl politinių priežasčių. Taigi, Lietuvos pensijų sistemos tvarumas greičiausiai yra prastesnis, nei rodo EK apskaičiuoti įverčiai. Jei visu prognozuojamuoju laikotarpiu naudos rodiklis nesikeistų ir būtų 2015 m. lygio, pensijų išlaidų ir BVP santykis Lietuvoje 2060 m. būtų maždaug 3 proc. punktais didesnis nei 2015 m. ir sudarytų apie 9 proc. (žr. 13 pav.). Toks scenarijus labiau tikėtinas, nes Lietuvoje pakeitimo normos šiuo metu yra mažesnės nei euro zonos vidurkis, todėl greičiausiai bus ieškoma sprendimų, neleidžiančių joms dar reikšmingiau sumažėti. Pensijų išlaidų ir BVP santykio padidėjimas 3 proc. punktais atrodo nemažas ir tam reikėtų papildomų finansinių išteklių, tačiau santykis taptų artimesnis euro zonos šalių vidurkiui, 2015 m. sudariusiam 10,8 proc. BVP. Vertinant vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykio raidą, apskaičiuotą pagal dabartinį pensijų sistemos modelį, matyti akivaizdi rizika dėl esamos pensijų sistemos modelio ekonominio, socialinio ir politinio netvarumo, taigi ateityje greičiausiai bus ieškoma sprendimų pensijų sistemai tobulinti.

⁴ Pesimistiškesnės grynosios migracijos scenarijus numato, kad iki 2049 m. Lietuvos grynoji migracija yra neigiama ir jos absoliučioji vertė didesnė nei numatytoji pagrindiniame scenarijuje, o nuo 2049 m. ji yra teigiama ir didesnė nei numatytoji pagrindiniame scenarijuje. Palankesnės grynosios migracijos scenarijus numato, kad iki 2049 m. grynoji migracija yra neigiama ir jos absoliučioji vertė mažesnė nei pagal pagrindinį scenarijų, o nuo 2049 m. ji yra teigiama ir mažesnė nei pagal pagrindinį scenarijų.

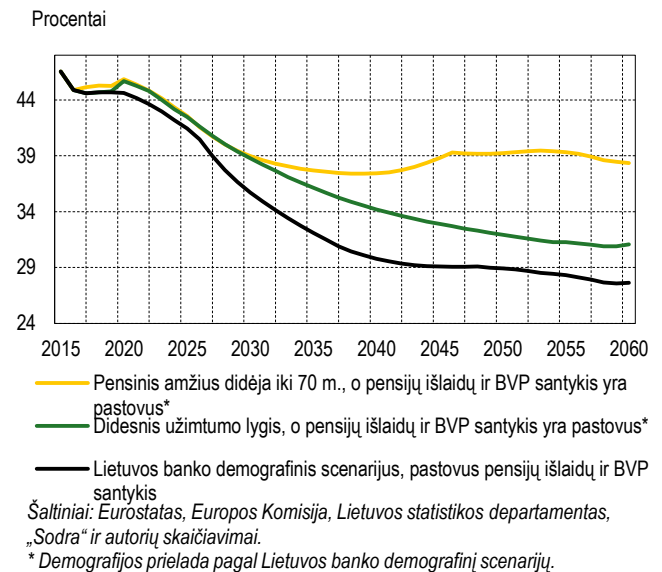
13 pav. Lietuvos pensijų išlaidų ir BVP santykio pokytį 2015–2060 m. lemiantys veiksniai pagal įvairius scenarijus

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos statistikos departamentas, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

* Demografijos prielada pagal Lietuvos banko demografinį scenarijų.

14 pav. Pakeitimo normų raida Lietuvoje 2015–2060 m. pagal įvairius scenarijus

Šaltiniai: Eurostatas, Europos Komisija, Lietuvos statistikos departamentas, „Sodra“ ir autorių skaičiavimai.

* Demografijos prielada pagal Lietuvos banko demografinį scenarijų.

Ilgensis senatvės pensijos amžius galėtų būti vienas iš būdų, užtikrinančių didesnę nei numatomoji pagal pagrindinį scenarijų pakeitimo normą. ES daugėja valstybių, kurios įveda automatinį pensinio amžiaus ilginimo mechanizmą, pavyzdžiui, jį susieja su tikėtina gyvenimo trukme. Toks principas taikomas Danijoje, Nyderlanduose, Italijoje ir kt. šalyse (Carone ir kt. 2016). Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, ilginti pensinio amžiaus po 2025–2026 m. kol kas nenumatoma. Keičiantis visuomenės amžiaus struktūrai, pensinio amžiaus ilginimas padėtų mažinti visuomenės senėjimo poveikį. Tiesa, pasirinkus tokią priemonę, būtų svarbu užtikrinti priešpensinio amžiaus gyventojų užimtumą. Taikant prielaidą, kad pensinis amžius Lietuvoje po 2026 m. bus didinamas po 3 mėn. kasmet, iki 2046 m. pasieks 70 metų, apskaičiuojama, kad pensijų išlaidų ir BVP santykis Lietuvoje 2060 m. būtų apie 0,9 proc. punkto mažesnis nei tuo atveju, jei pensinis amžius po 2026 m. nesikeistų (žr. 13 pav.). Vis dėlto tikėtina, kad, šiam scenarijui pasitvirtinus, dėl politinių priežasčių pensijų išlaidų ir BVP santykis nemažėtų, o papildomi išteklių būtų skiriami pensijoms didinti. Darant prielaidą, kad pensinis amžius bus ilginamas, o pensijų išlaidų ir BVP santykis bus pastovus, nustatoma, kad pakeitimo norma galėtų būti apie 11,2 proc. punkto didesnė nei nustatytoji pagal Lietuvos banko sudarytą demografinį scenarijų (žr. 14 pav.).

Didesnis darbo rinkos aktyvumas taip pat galėtų prisidėti prie didesnio pensijų sistemos tvarumo ilguoju laikotarpiu. Baltijos valstybėse užimtumo lygis yra vienas iš didesnių ES, tačiau kai kuriose ES nepriklausančiose šalyse užimtumo lygis yra gerokai aukštesnis nei ES vidurkis⁵. Pavyzdžiui, 2016 m. užimtumo lygis Islandijoje sudarė 81,3, Šveicarijoje – 71,8 proc., o ES vidurkis buvo 58,9 proc. Jei užimtumo lygis Lietuvoje ilguoju laikotarpiu kiltų⁶, pensijų išlaidų ir BVP santykis Lietuvoje reikšmingai nesumažėtų – 2060 m. sumažėjimas sudarytų apie 0,1 proc. punkto (žr. 13 pav.). Vis dėlto tikėtina, kad, kaip ir pagal pensinio amžiaus ilginimo scenarijų, pensijų išlaidų ir BVP santykiui mažėti sutrukdytų politinės priežastys, o papildomi išteklių būtų skiriami pensijoms didinti. Darant prielaidą, kad pensijų išlaidų ir BVP santykis bus pastovus, nustatoma, kad pakeitimo norma galėtų būti apie 3,9 proc. punkto didesnė nei numatytoji pagal Lietuvos banko demografinį scenarijų (žr. 13 pav.).

Didesnį pensijų sistemos tvarumą ilguoju laikotarpiu užtikrintų ir kitokios priemonės, pavyzdžiui, lankstesnis išėjimo į pensiją mechanizmas, didesnis skaidrumas užtikrinant didesnę įmokų ir išmokų ryšį, didesnis savarankiškas kaupimas pensijai. Lankstesnis išėjimo į pensiją mechanizmas galėtų sudaryti sąlygas gauti dalinę pensiją ir dirbti visą arba ne visą darbo dieną. Tik senatvės pensijai kaupiant pakankamai sukauptos lėšos gali būti adekvačios būsimoms išlaidoms sulaukus pensinio amžiaus. Dabartinis savarankiškas kaupimas senatvės pensijai yra per menkas, todėl reikia imtis sprendimų, kaip jį tobulinti. Lietuvos bankas yra pateikęs ir daugiau siūlymų dėl pensijų sistemos pertvarkos (Lietuvos bankas 2017b).

⁵ 15–74 m. amžiaus grupės.

⁶ Daroma prielaida, kad iki 2060 m. kiekvienos amžiaus grupės (15–24, 25–54, 55–64 ir 65–74 m.) užimtumo lygis padidės iki vidurkio, apskaičiuoto pagal trijų Europos valstybių, kuriose 2016 m. užimtumo lygis buvo didžiausias, duomenis. Todėl bendras užimtumo lygis yra 7 proc. punkto didesnis nei numatomas pagal Lietuvos banko demografinį scenarijų.

Išvados

1. EK skelbiamą prastesnę nei kitų Baltijos šalių Lietuvos valdžios sektoriaus fiskalinio tvarumo vertinimą lemia spartesnis su visuomenės senėjimu susijusių išlaidų, kurių didžiausią dalį sudaro pensijos, augimas. Vis dėlto jei atsižvelgiama į jau patvirtintus 2017–2018 m. įsigaliojančius Lietuvos valstybinio socialinio draudimo sistemos pakeitimus, Lietuvoje pensijų išlaidų ir BVP santykio raida tampa panaši į raidą kitose Baltijos valstybėse.

2. Pensijų išlaidų raidą ilguoju laikotarpiu lemia ne tik pasirinktas pensijų sistemos modelis, bet ir demografiniai bei makroekonominiai veiksniai. Visuomenės senėjimas ir nepalankūs demografiniai pokyčiai artimiausiais dešimtmečiais visose Baltijos šalyse darys spaudimą senatvės pensijų išlaidoms. Tačiau šių veiksnių poveikį ilguoju laikotarpiu atvers mažėjantis pensijų sistemos dosnumas, didėjantis užimtumo lygis, ilgėsiantis pensinis amžius. Tai lems senatvės pensijų išlaidų ir BVP santykio sumažėjimą ilguoju laikotarpiu.

3. Iki 2060 m. visose Baltijos šalyse pensijų sistemos pirmosios pakopos pakeitimo normos sumažės maždaug per pusę. Mažėjančios pakeitimo normos yra pagrindinis veiksnys, užtikrinantis valdžios sektoriaus finansų tvarumą, tačiau toks tvarumo vertinimas yra gana ribotas. Ypač maža vidutinė pensija, palyginti su vidutiniu darbo užmokesčiu, turėtų neigiamai veikti paskatas dalyvauti socialinio draudimo sistemoje, todėl greičiausiai bus imtasi kitokių priemonių pensijoms didinti, o tai mažins fiskalinį tvarumą. Taigi, Lietuvos fiskalinis tvarumas greičiausiai yra prastesnis, nei rodo EK apskaičiuoti jo įverčiai.

4. Jei Lietuvos vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykis liktų 2015 m. lygio, ilguoju laikotarpiu pensijų išlaidų ir BVP santykis padidėtų apie 3 proc. punkto. Taigi, pasitvirtinus tokiam dėl politinių rizikų labiausiai tikėtinam nekintančios senatvės pensijų pakeitimo normos scenarijui, fiskalinis tvarumas Lietuvoje greičiausiai irgi būtų prastesnis, nei matyti iš EK pateikiamo tvarumo įverčio, o tai rodo būtinybę imtis fiskalinį ir socialinį tvarumą užtikrinančių priemonių.

5. Padidinti fiskalinį tvarumą ilguoju laikotarpiu padėtų tokios priemonės kaip pensinio amžiaus ilginimas, darbo rinkos aktyvumo kėlimas, užimtumo skatinimas. Jos neleistų taip daug sumažėti vidutinės pensijos ir vidutinio darbo užmokesčio santykiui.

Literatūra

- Carone G., Eckefeldt P., Giamboni L., Laine V., Sumner S. P. 2016: *Pension Reforms in the EU since the Early 2000's: Achievements and Challenges Ahead*. European Commission Discussion Paper No. 042.
- European Commission 2009: *Pension Schemes and Pension Projections in the EU-27 Member States – 2008–2060*. Occasional Paper No. 56.
- European Commission 2015a: *Fiscal Sustainability Report 2015*: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/ip018_en_2.pdf.
- European Commission 2015b: *Ageing Report 2015*: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/pdf/ee3_en.pdf.
- European Commission 2016: *Debt Sustainability Monitor 2016*. Institutional Paper No. 047.
- Eurostat 2017: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=proj_15npms&lang=en.
- Holzmann R., Hinz R. P., Dorfman M. 2008: *Pension Systems and Reform Conceptual Framework*. The World Bank, Discussion Paper No. 0824.
- Lietuvos bankas 2017a: *Lietuvos ekonomikos apžvalga. 2017 m. birželis*: <https://www.lb.lt/lt/eap-lietuvos-ekonomikos-apzvalga>.
- Lietuvos bankas 2017b: *Pensijų sistema Lietuvoje: iššūkiai ir galimos politikos priemonės*: <https://www.lb.lt/leidiniai/pensiju-sistema-lietuvoje-issukiai-ir-galimos-politikos-priemones>.
- Rajevska O. 2013: Funded Pillars in the Pension Systems of Estonia, Latvia and Lithuania. – *Economics and Business* 23, 83–89.
- Rajevska O. 2015: Sustainability of Pension Systems in the Baltic States. – *Entrepreneurial Business and Economics Review* 3(4), 139–153.
- Rajevska O. 2016: Theoretical Old-Age Pension Benefits and Replacement Rates in the Baltic States: A Retrospective Simulation. – *Economics and Business* 28, 13–19.
- Šiaudvytis T. 2017: *Emigracija neauga taip sparčiai, kaip sako statistika, bet problema lieka didžiulė*: <https://www.lb.lt/lt/naujienos/t-siaudvytis-emigracija-neauga-taip-sparciai-kaip-sako-statistika-bet-problema-lieka-didziule>.
- Zaidi A. 2011: Population Ageing and Financial and Social Sustainability Challenges of Pension Systems in Europe: A Cross-National Perspective. – *The Future of Multi-Pillar Pensions*. Eds. Bovenberg L., van Ewijk C., Westerhout E. (eds.). UK: Cambridge University Press, 2011.